

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

КАНСЕНБЕРГ-САНДУЛ Оксана Костянтинівна

УДК 340.15(477.7= 12.2)«17/19/7»:342.7

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст. – 1917 р.)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор політичних наук, професор
ВІТМАН Костянтин Миколайович,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ЯРМИШ Олександр Назарович,
Інститут законодавства Верховної Ради України,
головний науковий співробітник;

кандидат юридичних наук, доцент
ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін

Захист відбудеться « 19 » травня _____ 2018 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Одеська Юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Академічна, 2.

Автореферат розісланий « 19 » квітня _____ 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла-Тіунова

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розбудови України як правової держави залишається актуальною проблема захисту прав національних меншин. Євроінтеграційні процеси, які посилилися після 2014 р., вимагають від української держави акцентування уваги на таких принципах майбутнього розвитку міжетнічних та міжконфесійних відносин, як толерантність, взаємоповага, рівність. Разом із тим, як свідчить практика ряду європейських держав, підхід у міжнаціональних та міжрелігійних відносинах повинен мати виважений характер і не допускати порушення інтересів корінного населення країни. У протилежному випадку посилюватиметься загроза релігійних конфліктів та зростатиме популярність праворадикальних угруповань, як це нині відбувається у Франції, Німеччині, Угорщині та інших країнах. Особливого значення це питання набуває на теперішній час в Україні, де посилення міграційних потоків з-за кордону накладається на напружену ситуацію у сфері міжконфесійних та міжетнічних відносин. Ключовим завданням держави у цьому разі є вироблення комплексної програми, яка, спираючись на історичний вітчизняний досвід та досвід зарубіжних країн, дозволила б забезпечити мирне співіснування представникам різних народів та створила умови для безконфліктного розв'язання суперечливих питань. Важливу роль у цій програмі відіграватиме належне правове оформлення статусу представників національних та конфесійних меншин, а також розробка механізму гарантій забезпечення їх прав і свобод.

У зв'язку із вищезазначеним, нової актуальності на теперішній час набувають дослідження історії правового регулювання статусу етнічних та етноконфесійних груп, які населяли регіони України. Найбільш цікавим для дослідника у цьому відношенні є південноукраїнський регіон, де проживали різні етнічні групи, зокрема німецька спільнота. Аналіз правового статусу німецьких колоністів, які проживали на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст., дозволяє запозичити його корисні елементи для того, щоб у подальшому втілити цей досвід у сучасне вітчизняне законодавство.

У сучасній історіографії дослідження правового статусу німецьких колоністів обмежуються відносно невеликою кількістю наукових робіт, як правило, фрагментарного характеру, в яких висвітлено лише окремі питання. Це зумовило інтерес до обраної теми, визначило мету, задачі та наукову новизну дослідження

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» за загальною

темою «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011–2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U01842H) на 2016–2020 рр. і пов'язане з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Історичні традиції у правовому розвитку України».

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного історико-правового аналізу становища німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети дослідження визначило виконання таких задач:

охарактеризувати історичні передумови німецької колонізації південноукраїнських земель та визначити основні тенденції її розвитку;

визначити історію становлення та обґрунтувати зміст російського законодавства про правовий статус колоністів, його еволюцію протягом XVIII – початку XX ст. з метою з'ясування передумов, причин та наслідків законодавчих змін;

сформулювати особливості процесу утворення землеволодіння німецьких колоністів як економічної основи існування цієї привілейованої групи населення та визначити еволюцію його правового статусу;

охарактеризувати культурні права і свободи, надані німецьким колоністам, насамперед у сфері освіти, мови та віросповідання;

систематизувати особливості правового регулювання здійснення військової служби колоністами, охарактеризувати систему альтернативної військової служби представників менонітів та інших конфесій;

обґрунтувати та сформулювати особливості діяльності державних органів та установ у сфері правового регулювання життєдіяльності німецьких колоній у період з кінця XVIII ст. – до 1917 р.;

охарактеризувати систему громадського самоуправління в німецьких колоніях, визначивши її специфічні риси та відмінності від системи управління місцевими сільськими громадами в Російській імперії. Дослідити характер взаємовідносин колоністських органів самоврядування та органів державної влади;

сформулювати особливості практичної реалізації закріплених у законодавстві прав і свобод німецьких колоністів та визначити ступінь їх реальності та забезпеченості. Звернути особливу увагу на систему гарантій правового статусу німецьких колоністів та дослідити ступінь її ефективності;

охарактеризувати державну політику у сфері нормативно-правового та матеріального забезпечення прав і свобод колоністів;

сформулювати практичні рекомендації щодо врахування досвіду історії правового регулювання життя німецьких колоністів при проведенні реформ правового статусу національних меншин на сучасному етапі державного розвитку.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникали у процесі становлення та розвитку німецьких колоній в Російській імперії.

Предметом дослідження є правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.).

Методи дослідження. Для дослідження правового становища німецьких колоністів було застосовано загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Описовий аналіз використано для висвітлення індивідуальних явищ суспільного життя. Послідовність відображення явищ суспільного життя, характеристика історичної епохи та аналіз, який розкриває внутрішню сутність явищ, є головними ознаками методу (п. 1.1). Формально-логічний метод (дедукція, індукція, аналіз, синтез) використано при розгляді норм російського законодавства, що закріплювали права, свободи та обов'язки німецьких колоністів, визначали систему державних органів управління колоніями та їх повноваження тощо (р.р. 1, 2, 3). Використання системно-структурного методу сприяло дослідженню правового статусу німецьких колоністів як цілісної міжгалузевої правової конструкції, дозволило виокремити її структуру та здійснити аналіз її окремих елементів (п. 1.1, р.р. 2, 3). Порівняльно-правовий метод застосовано при зіставленні приписів російського законодавства з іноземними правовими аналогами, а також при характеристиці дії нормативно-правових актів у різних регіонах, або стосовно різних груп населення (менонітів, лютеран, католиків та ін.) (п.п. 1.2, 1.3). Статистичний метод сприяв з'ясуванню й аналізу кількісних даних, що прямо чи опосередковано характеризують практику реалізації правових норм, дають можливість відобразити конкретні зміни, що відбулися внаслідок прийняття чи внесення змін до законодавства про колоністів (п.п. 1.2, 2.1, 2.2, 3.2). Дотримання вимог правильної логічної побудови понять, суджень та висновків забезпечило їх обґрунтованість та достовірність.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним історико-правовим дослідженням правового регулювання життя німецьких колоністів на землях Південної України у дореволюційний період. Наукова новизна дослідження конкретизується у таких головних результатах:

уперше:

визначено основні чинники історичної еволюції правового становища німецьких колоністів на території Південної України у дореволюційний період;

надано характеристику основних організаційно-правових проблем, з якими зіткнулися колоністи у процесі реалізації наданих їм державою прав і свобод;

охарактеризовано суть та причини відмінностей між гарантованими у законодавстві правами і свободами та їхнім реальним втіленням у життя;

удосконалено:

теоретичні та історико-правові положення стосовно державної політики у сфері забезпечення прав і свобод німецьких колоністів;

визначення процесу уніфікації правового становища німецьких колоністів та інших підданих російської держави, який мав об'єктивний характер, хоча і супроводжувався ліквідацією окремих привілеїв, наданих на попередніх етапах;

характеристику особливостей політичної та правової культури німецького населення південноукраїнських губерній, характеристику особливості реалізації наданих їм прав через органи місцевого самоврядування;

характеристику функцій органів колоністського самоврядування у сфері забезпечення потреб німецького населення та практичну реалізацію в німецьких колоніях Півдня України;

визначення позицій царського уряду до представників різних етноконфесійних груп німецького населення, насамперед менонітів, що знайшло своє відображення у законодавстві про колоністів;

визначення поняття та змісту «ліквідаційних законів», наслідків їх реалізації стосовно німецьких колоній Південної України;

набули подальшого розвитку:

теза про штучний характер антинімецької кампанії, яка розгорнулася за підтримки царського уряду та вищих прошарків російського суспільства;

теза щодо помилковості існуючого в науковій літературі твердження про суто дискримінаційний характер російського законодавства стосовно представників національних меншин;

обґрунтування положення щодо адміністративного устрою німецьких колоній на Півдні України;

запропоновано зміни і доповнення до Закону України «Про освіту», Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідній діяльності – для здійснення подальших досліджень історії німецьких колоністів Півдня України;

навчальному процесі – для використання положень та висновків при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні

семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права, конституційного права України;

правотворчій діяльності – для внесення змін та доповнень до існуючого законодавства тощо.

Апробація результатів дослідження. Головні положення і висновки дисертації було викладено у публікаціях, доповідях на десятих наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «ІХ Прибузькі юридичні читання» (м. Миколаїв, 29–30 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные вопросы и проблемы правового регулирования общественных отношений» (м. Дніпропетровськ, 04–05 квітня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 15–16 серпня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив юридичної науки та розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 20–21 лютого 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 27–28 жовтня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Одеські юридичні читання» (м. Одеса, 10–11 листопада 2017 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 17 публікаціях, 6 із яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному періодичному виданні та 10 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, задачами та характером дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів, і списку використаних джерел, що налічує 380 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок, основний зміст викладено на 196 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету і задачі дослідження, охарактеризовано методи та етапи роботи, наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, хронологічні рамки, викладено відомості щодо апробації та публікації основних положень дисертації.

Перший розділ «Правове забезпечення культурної та світоглядної самобутності німецького населення Півдня України» складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу прав і свобод німецьких колоністів у сфері освіти, мови, релігії тощо.

У *підрозділі 1.1. «Правовий статус німецьких колоністів як предмет наукового дослідження: історіографія проблеми»* здійснено історіографічний аналіз досліджень, присвячених історії правового регулювання становища німецьких колоністів на південноукраїнських землях.

Перші спроби дослідити становлення та розвиток правового статусу іноземних колоністів було зроблено ще наприкінці XVIII – протягом XIX ст. І. Гільденштедтом, В. Зуєвим, П. Палласом, А. Заблоцьким-Десятковським, Й. Корнісом, А. Скальковським, С. Вітте, А. Фадєєвим, В. Павловичем, Г.Г. Писаревським, О. Клаусом, А. Веліциним та ін. Для робіт цього періоду характерним є домінування описового матеріалу над аналітичним. Початок Першої світової війни обумовив підвищення зацікавленості наукової громади проблемами, пов'язаними з німецькими колоністами насамперед у земельному питанні, що мало наслідком появу робіт С. Шелухіна, А. Богдановського, С. Мансирєва, Г. Євреїнова, А. Ліпранді, С. Годземби, І. Гольдштейна, Б. Івінського, М. Симбірського, П. Луппова, А. Реннікова. Водночас, більшість із зазначених авторів займали відверто антинімецькі позиції, що позначилося на змістові цих робіт і вплинуло на об'єктивність зроблених висновків.

З 1917 р. починається новий період у вивченні історії іноземної колонізації південноукраїнських земель Російської імперії, на який великий вплив справила комуністична ідеологія. Провідною темою для досліджень історичною наукою стають революційний рух та класова боротьба, а акцент у роботах робиться на конфліктах різних соціальних груп всередині колоністських громад. Зміст прийнятих законів трактується у контексті радянського класового праворозуміння. Зокрема, це має прояв у роботах П. Галлера, О. Клібанова, М. Кривохатського, А. Рейнмаруса та Г. Фрізена.

Прихід до влади в Німеччині фашистів та події Великої Вітчизняної війни на тривалий час наклали в радянській історіографії табу на тему німецької колонізації в Російській імперії. Лише із середини 60-х рр.

XX ст. з'являються дослідження, пов'язані з проблематикою німецької колонізації Південної України. Водночас, більшість із них має суто історичний характер, і тому питання правового статусу розглядаються досить побіжно.

Після розпаду Радянського Союзу вивчення історії німецьких колоністів значною мірою поживалося, однак, як і в попередній період, основну увагу дослідників було прикуто до вивчення історії соціально-економічних, культурно-релігійних та політичних аспектів життя колоністів південноукраїнських земель. Водночас, намітилась і тенденція щодо появи юридичних досліджень у цій сфері. Так, важливу роль у вивченні окремих аспектів правового статусу німецьких колоністів становлять роботи О. Берестень, О. Курило, О. Ліценбергер, О. Безносової (соціокультурні права і свободи); І. Задерейчука, М. Белікової (система управління іноземними колоніями); Н. Осташевої-Венгер, Т. Захарченко, Ю. Берестеня (економічні права і свободи); С. Неліповича та І. Шульги (військова служба).

Накопичення джерельного та наукового матеріалу обумовило прагнення дослідників-правників здійснити комплексний аналіз правового становища колоністів на Півдні України. Так, Я. Шевчук-Бела у своїй дисертації проаналізувала особливості правового статусу національних меншин у м. Одеса. Разом із тим, слід зазначити, що у багатьох названих роботах автори зосереджуються на формально-юридичному аналізові прав і свобод німецьких колоністів, тоді як практика та умови їх реалізації, як правило, залишаються малодослідженими.

У *підрозділі 1.2. «Право на свободу віросповідання німецьких колоністів та еволюція державно-конфесійної політики Російської імперії у XVIII – XX ст.ст.»* здійснено аналіз прав і свобод німецьких колоністів у релігійній сфері.

Зазначено, що потреба залучення переселенців-іновірців виключала жорстку та агресивну моноконфесійну політику російського уряду, вимагаючи натомість знаходження компромісів у питанні свободи віросповідання, що у підсумку привело до визнання за переселенцями права на сповідання власної віри та проведення політики релігійної терпимості. Водночас, свобода віросповідання, надана колоністам, мала обмежений характер: зберігався вищий статус православної конфесії, держава суворо забороняла новоприбулим здійснювати проповідницьку діяльність, діяльність сектантських (неканонічних) релігійних громад заборонялася. Держава зберігала адміністративний контроль за діяльністю релігійних громад.

З метою належного забезпечення реалізації релігійних прав колоністів царський уряд пішов шляхом закріплення принципу моноконфесійного розселення колоністів. Водночас, аналіз релігійного складу населення

німецьких колоній доводить, що держава не завжди дотримувалася вищезазначеного принципу, існували колоністські округи та громади зі змішаним у конфесійному відношенні населенням. Однак, це не було умисним порушенням прав колоністів, а пояснювалось об'єктивними факторами: прибуття невеликих за чисельністю груп переселенців змушувало царський уряд об'єднувати їх для утворення повноцінних колоній.

Аналіз практики реалізації права на свободу віросповідання виявив, що відсутність у колоністів фінансових та людських ресурсів спричинила декларативність окремих положень законодавства насамперед щодо права на заснування власних релігійних установ. Крім того, незважаючи на проголошену рівність конфесій, першочергову підтримку отримували, як правило, колонії лютеран та менонітів.

Встановлено, що із середини XIX ст. релігійна політика російської влади стосовно неправославних конфесій починає поступово втрачати свій ліберальний характер, і розпочинається наступ на релігійні права німецьких колоністів. У науковій літературі це традиційно пов'язується з консервативною політикою самодержавства та курсом К. Победоносцева на викорінення «інославних» конфесій. Водночас встановлено, що активна політика прозелітизму, розгорнута окремими німецькими священиками, мала наслідком поширення серед православного населення Півдня України різних релігійних вчень. Подібні тенденції було визнано небезпечними для царського уряду, наслідком чого стає поява серії нормативних актів, в яких забороняється діяльність «нелегальних» конфесій та розширюються повноваження місцевих органів влади та поліції щодо контролю за діяльністю релігійних громад та їх лідерів. Було посилено державний контроль за сферою церковного самоврядування, релігійними зібраннями колоністів, а також за діяльністю їх священнослужителів. Судові та адміністративні органи широко застосовували різноманітні види кримінальних та адміністративних санкцій за найменшою підозрою у здійсненні місіонерської діяльності.

У *підрозділі 1.3. «Правове регулювання культурних прав і свобод представників німецького населення Півдня України»* розглянуто питання, пов'язані з набуттям та реалізацією німецькими колоністами соціокультурних прав і свобод.

Обґрунтовано думку щодо того, що найбільш значущими правами, яких здобули німецькі колоністи, слід визнати права, що гарантували їм збереження власної самобутності, історичної пам'яті, традицій: право на використання рідної мови у побуті та ділових документах, право на відкриття навчальних закладів з рідною мовою викладання, а також розробку власних навчальних програм. Доведено, що у перших нормативних актах безпосередньо не зазначалося про можливість

відкриття власних навчальних закладів, однак держава розглядала шкільну систему колоністів як специфічне продовження закріпленого нею права на самоврядування та збереження церковної організації, а отже відносила її до внутрішньої юрисдикції колоністів, яка не потребувала спеціального законодавства. Як наслідок, організація власних навчальних закладів не знаходила на перших порах протидії з боку царського уряду.

Встановлено, що в середовищі німецьких колоністів система навчальних закладів набула значного поширення. Цьому сприяв ряд факторів: закріплення у внутрішніх документах колоній обов'язковості відвідування шкільних закладів, виділення колоністами коштів на утримання навчальних закладів та вчителів, підтримка системи початкової освіти церквою. Освітній процес здійснювався німецькою мовою, а навчальну програму було зорієнтовано на вивчення релігійних догматів, оволодіння вмінням читати та писати, знання історії власного народу тощо.

У другій половині XIX ст. автономія німецької освіти починає зазнавати обмежень, насамперед у питанні мови викладання та змісту навчальної програми. Доведено, що необхідність державного втручання в освітню сферу частково обумовлювалася надмірною ізоляцією шкіл колоністів – державна мова викладалась у недостатньому обсязі, не вивчалися російська історія та література. Водночас, наприкінці XIX – на початку XX ст. освітня ізоляція удається в інші крайнощі – держава намагається повністю інтегрувати німецькі школи в загальноросійську систему освіти, зробити їх інструментом політики русифікації. Найбільш значних обмежень в освітній сфері зазнало було з початком Першої світової війни. Це пов'язано з наслідками розгорнутої у суспільстві антинімецької істерії.

Встановлено, що у процесі реформування політичної та правової системи Російської імперії середини XIX – початку XX ст. нащадки німецьких колоністів отримали можливість набувати нових культурних прав і свобод, не передбачених законодавчими актами доби переселення: право на відкриття власних друкарень, періодичних видань, культурних товариств тощо. Реалізація цих прав привела до появи у Південній Україні широкої мережі інституцій, які забезпечували збереження самобутності та ідентичності німецького населення.

Другий розділ «Соціально-економічні права та обов'язки німецьких колоністів Півдня України» складається з трьох підрозділів і присвячений історії становлення та розвитку права власності на землю, окремих економічних прав і свобод, а також виконанню військового обов'язку.

У підрозділі 2.1. «Становлення та проблеми реалізації права власності на землю німецьких колоністів наприкінці XVIII – у першій

половині XIX ст.» здійснено дослідження інституту права власності на землю в німецьких колоніях Півдня України та проаналізовано загальну стратегію земельної політики царського уряду на першому етапі колонізації південноукраїнських територій.

Встановлено, що на першому етапі держава вдалася до закріплення принципу привілейованого землезабезпечення німецьких колоністів, що мало прояв у наданні німецьким колоністам земельних ділянок більшого розміру та кращої якості, забезпеченні переселенців необхідними фінансовими та матеріальними ресурсами, закріпленні пільгових умов землеволодіння. Важливе значення для успіху колонізації мало врахування традиційної специфіки землеволодіння та землекористування німецьких переселенців. Це, зокрема, набуло свого прояву у поєднанні принципів індивідуально-приватної власності на землю, що була притаманна німецькій марці, та колективній власності на землю, яка була характерною для російських громад. Порівняльний аналіз обсягів земельних прав німецьких колоністів з аналогічними правами тогочасного російського селянства дав змогу зробити висновок, що царський уряд, керуючись прагненням привернути колоністів на незаселені землі, пішов на серйозні поступки та закріпив за переселенцями значно ширші права і привілеї.

Доведено, що на першому етапі необхідність залучення значного кола переселенців змушувала державу враховувати різноманітні звичаї та традиції, що існували в середовищі колоністів, і брати їх під свою охорону. Так, було визнано традиційну для менонітської спільноти міноратну систему наслідування земельних наділів.

Встановлено, що в рамках забезпечення прав колоністів на землю державою було здійснено дії з підготовки та матеріально-технічного забезпечення діяльності апарату державних чиновників, які відповідали за вирішення питань, пов'язаних з отриманням земельних ділянок, а також зарезервовано значні земельні наділи у найбільш перспективних для заселення регіонах.

Значні показники господарської ефективності колоній сприяли розширенню економічних прав і свобод колоністів: їм надається право на придбання власних земельних наділів, частково обмежується втручання громади у господарську діяльність її членів тощо.

У *підрозділі 2.2. «Наступ на земельні права німецьких колоністів наприкінці XIX – на початку XX століття. «Ліквідаційне законодавство» 1915 – 1917 рр.»* проаналізовано зміни в системі землекористування та землеволодіння, досліджено особливості аграрної державної політики в німецьких колоніях.

Встановлено, що, починаючи із середини XIX ст., відбувається інтенсивне зростання німецького землеволодіння на теренах південноукраїнських губерній за рахунок викупу земельних володінь

російських дворян та селян. Цей процес викликає гостру суспільну реакцію з боку місцевого населення, насамперед дворянства, яке починає висувати вимоги щодо скасування економічних пільг, наданих колоністам, та створення адміністративних перешкод при набутті німецькими поселенцями нових земель сільськогосподарського призначення.

Встановлено, що центрами «протидії німецькому засиллю» на Півдні України, як правило, ставали земства, де кількісно переважали представники російського дворянства. Використовуючи надані земствам повноваження, вони прагнули запровадити систему бюрократичних заходів з обмеження колоністського землеволодіння у їхньому регіоні, однак відсутність підтримки на найвищому рівні перешкодили реалізації цих планів.

Доведено, що в умовах Першої світової війни царський уряд вдається до популістського рішення щодо обмеження німецького землеволодіння та передачі земель колоністів російському дворянству та селянству. Прийняті в 1915 р. нормативно-правові акти, які отримали загальну назву «ліквідаційні закони», передбачали не лише суттєве обмеження економічних прав нащадків колоністів, у тому числі права власності на землю, але й містили положення, які ставили під сумнів можливість збереження земельної власності колоній на Півдні України.

Встановлено, що проведена в 1915–1916 рр. кампанія щодо реалізації положень «ліквідаційних законів» виявила недосконалість механізму добровільного відчуження земельної власності колоністів, відсутність гарантій справедливої компенсації первинним власникам тощо. Як наслідок, отримавши адміністративні важелі впливу на німецьких землевласників, місцева влада за сприяння російського дворянства розгорнула широкомасштабну кампанію примусового відчуження господарств колоністів за заниженими цінами. Доведено, що реалізація прийнятих «ліквідаційних законів» мала наслідком позбавлення німецьких колоністів значної частини земельної власності і спричинила кризові явища у сільському господарстві в регіоні.

У підрозділі 2.3. «Правові основи виконання військового обов'язку та проходження альтернативної (невійськової) служби німецькими колоністами» досліджено особливості виконання військового обов'язку німецькими колоністами Півдня України.

Встановлено, що з метою збільшення інтенсивності колонізації незаселених територій царський уряд наприкінці XVIII ст. звільняє німецьких переселенців від виконання військового обов'язку та не встановлює додаткових платежів чи повинностей як його заміни. Ця обставина, безумовно, сприяла переселенню тих релігійних груп, які сповідували ідею відмови від військової служби і застосування зброї. Водночас доведено, що за німецькими переселенцями зберігалося право

добровільного вступу на військову службу, однак він мав поодинокий характер.

Доведено, що наявність військових привілеїв колоністів викликало незадоволення у частини російського дворянства та чиновництва, що вимагали поширення військового обов'язку або спеціальних рекрутських зборів на переселенців лютеранського та католицького віросповідання, яким релігійні догмати не забороняли військової служби. Як наслідок, у «Статуті про військову повинність» 1874 року пільги іноземним колоністам при проходженні військової служби було скасовано, і вони оголошувалися військовозобов'язаними. Виключення було зроблено для менонітів, яким надавалася можливість проходити альтернативну (невійськову) службу. Встановлено, що поширення на колоністів військового обов'язку не зустріло значного опору в середовищі лютеран та католиків, які погоджувалася на несення військової служби за умови збереження інших прав і свобод. Натомість, меноніти, зважаючи на специфіку їхнього вчення, розглядали це рішення як порушення умов договору між царською Росією та першими колоністами і почали покидати країну. Масовість еміграційного руху менонітів змусила владу зробити ряд поступок у порядку проходження альтернативної (невійськової) служби.

У період Першої світової війни внаслідок панування антинімецьких настроїв у російському суспільстві та військовому командуванні, військовослужбовці з німецьких колоній, у тому числі і з Південної України, зазнають дискримінаційних обмежень при проходженні служби у діючій армії: заборона залучати до військових частин, направлення до підрозділів, яких дислоковано поза межами європейського театру бойових дій тощо. Водночас, царський уряд зберіг за менонітами право на проходження альтернативної (невійськової) служби, хоча й розширив її форми.

Третій розділ «Правове регулювання управління німецькими колоніями Півдня України» складається з двох підрозділів і висвітлює особливості системи управління німецькими колоніями.

У підрозділі 3.1. «Формування та розвиток системи органів державного управління німецькими колоніями Півдня України» висвітлено еволюцію системи органів влади, які забезпечували реалізацію державної політики у сфері управління німецьким населенням південноукраїнських колоній. Встановлено, що з метою забезпечення централізованої системи розселення, перерозподілу матеріально-технічних благ та контролю за становищем новоутворених колоній царський уряд пішов шляхом утворення в системі вищих органів влади окремого спеціалізованого державного органу – Канцелярії опіки іноземних колоністів. Наділена широкими владними повноваженнями, Канцелярія забезпечила ефективне використання матеріальних та людських ресурсів, що прискорило

заселення земель Південної України. Натомість, спроби наприкінці XVIII ст. відмовитися від спеціалізованої системи управління та передати контроль за діяльністю колоній загальним місцевим органам влади спричинили погіршення якості управлінських послуг та викликали частковий занепад іноземних колоній.

Поступове зростання кількості колоній та чисельності колоністів на початку XIX ст. змусило владу повернутися до спеціалізованих органів управління з одночасним наближенням їх до регіонів компактного проживання колоністів. В 1800 р. утворюється «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців», а в 1818 р. їй на зміну приходить «Опікунський Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії», якому підпорядковувалися регіональні контори: Катеринославська, Одеська та Бессарабська. До їх сфери повноважень належали не лише питання контролю за соціально-економічним становищем колоній та забезпечення ефективного використання наявних ресурсів, але й здійснення адміністративно-судових та поліцейських функцій.

Із середини 60-х – до початку 70-х рр. XIX ст. система управління німецькими колоніями в черговий раз зазнала змін – у рамках загальної політики уніфікації правового статусу колоністів відбуваються поступова ліквідація спеціалізованої системи управління та передача її функцій до відання загальних органів державної влади.

Підрозділ 3.2. «Еволюція правових форм участі німецьких поселенців у суспільному житті колоній: від традиційної моделі до загальнодержавної» присвячено аналізу прав і обов'язків німецьких колоністів у сфері внутрішнього самоврядування.

Встановлено, що у перших документах, які визначали правовий статус німецьких поселенців на Півдні України, було закріплено принцип широкої внутрішньої автономії, який передбачав право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громади, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку. Водночас, звернуто увагу на те, що держава не відмовилася від практики адміністративного контролю за органами самоврядування, проте, у порівнянні з іншими системами самоврядування, німецькі колонії, які виникли у Південній Україні, зберігали більшу внутрішню самостійність.

Доведено, що у перших колоністських поселеннях Півдня України було реалізовано традиційну модель самоуправління німецьких громад, яка поєднувала елементи світського та церковного самоврядування та передбачала широку участь членів громади у вирішенні господарських, соціально-економічних та культурних питань. Водночас встановлено, що російська влада більше схилилася до співпраці із світськими посадовими особами, визнаючи за ними право представляти інтереси колоній та покладаючи на них обов'язок виконання державних вимог.

Аналіз повноважень, закріплених за органами місцевого самоуправління колоністів, дозволяє зробити висновок, що вони охоплювали найбільш важливі для громади сфери суспільних відносин: господарських, земельних, соціальних, фінансових тощо. Більшість питань повинні були вирішуватися колегіальним шляхом на загальних зборах колоністів, проте на практиці керівна роль в управлінні належала виборним посадовим особам сільської адміністрації.

Встановлено, що колоністам було передано і права у сфері здійснення судочинства, яке здійснювалося з урахуванням звичаїв та традицій німецького населення колоній. За порушення законів, звичаїв та традицій до колоністів могли застосовуватися такі види стягнень, як: штраф, громадські роботи, тілесні покарання, ув'язнення тощо.

Доведено, що серед факторів, які обумовили успішний розвиток колоній, важливе місце належало ефективному механізмові фінансово-матеріального забезпечення органів місцевого самоврядування. Надані державою економічні пільги, а також передбачені законодавством альтернативні способи наповнення громадського бюджету, дозволили німецьким колоніям забезпечити собі краще матеріальне становище.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** сформульовано основні теоретичні положення дисертаційної роботи.

Здійснений аналіз джерел дозволяє зробити такі висновки щодо проблем, визначених у дослідницьких задачах:

1. Аналіз стану наукового дослідження проблематики правового статусу німецьких колоністів на Півдні України свідчить, що вона поки не стала предметом спеціального вивчення історико-юридичної науки. Існуючі дослідження акцентують увагу на історичних аспектах колонізації та соціально-економічних і культурних умовах життя переселенців та зосереджують увагу на загальній характеристиці правового статусу іноземних колоністів, не враховуючі специфіки правового становища німецького населення Півдня України.

2. Еволюція правового статусу німецьких колоністів була тісно пов'язана з еволюцією внутрішньої політики російської держави в національному та економічному питаннях у XVIII – на початку XIX ст. Політику уряду було спрямовано на створення привілейованих умов для колоністів у сфері соціально-економічних відносин, і вони передбачали значні поступки у культурно-національних питаннях (освіта, релігія, мова). Наслідком цієї політики стало виникнення на території південної України значної кількості німецьких громад, які зберігали широку внутрішню автономію і користувалися привілейованим правовим статусом. Період

кінця XIX ст. – до 1917 р. був позначений поступовим наступом на права та привілеї німецьких колоністів.

3. Комплекс наданих німецьким колоністам прав та свобод забезпечував збереження національної-культурної та конфесійної самобутності поселенців. Насамперед йдеться про право: на сповідування власної релігії, на дотримання релігійних канонів та національних звичаїв, на використання рідної мови у різних сферах життя (освіті, мистецтві, літературі) тощо. У системі релігійних відносин було проголошено принцип свободи віросповідання, що передбачало надання колоністам права на збереження власної віри та свободи у відправленні релігійних обрядів; створення власних релігійних споруд та свобода залучення священнослужителів тощо. Важливою гарантією реалізації релігійних прав та свобод був принцип моноконфесійного розселення колоністів, який передбачав, що колонії будуть формуватися у вигляді «окремих поселень» із числа осіб, поєднаних спільним віросповіданням. Основними проблемами у сфері забезпечення реальності релігійних прав і свобод колоністів були: відсутність належного фінансування будівництва релігійних споруд та витрат на церковні нужди; відсутність системи підготовки кадрів для католицьких і лютеранських церков; пріоритетний статус православної церкви та її підтримка з боку держави. Водночас, основні права і свободи надані на попередньому етапі, а саме: право на віросповідання, на будівництво релігійних споруд, власне духовенство тощо, скасовані не були і продовжували існувати до 1917 р.

4. Важливою гарантією збереження національної самоідентичності було закріплення за німецькими колоністами права на освіту рідною мовою. Російська імперія у першій половині XIX ст. гарантувала німцям вільний доступ до освіти рідною мовою та відповідно до тих традицій, що існували на батьківщині мігрантів. Проведені у 60–70-х рр. XIX ст. реформи позбавили німецьких колоністів окремої системи управління і вони підпорядковувалися загальноімперським органам влади. Такі перетворення неминуче призвели до змін правового регулювання діяльності закладів освіти, які владою розглядалися як засіб поширення впливу держави на німців, а також їх інтеграцію у загальноросійський соціум. У результаті усі німецькі школи було підпорядковано Міністерству народної освіти, яке визначало політику діяльності навчальних закладів цієї національної меншини.

5. Одним із головних стимулів для залучення малоземельного німецького селянства стали серйозні економічні пільги, насамперед, забезпечення переселенців необхідними їм земельними угіддями. Надання належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення колоністам створило сприятливі умови переселенцям на новому місці і прискорило самоокупність утворених колоній. Особлива форма землеволодіння

та землекористування поєднала колективістські та індивідуалістичні принципи права власності на землю. Особливістю запропонованої форми землеволодіння стало визнання територіальної громади колоністів головним суб'єктом права власності на всю надільну землю, обмеження відповідного права власності колоністів шляхом заборони продажу земельного наділу, що перебував у їхньому користуванні.

6. Специфічна форма спадкування німецькими колоністами отриманих земельних наділів – мінорат, за яким земельний наділ та господарські споруди не підлягали поділу, а передавалися молодшому синові. Держава залишала за колоністами право вільного проведення господарської діяльності на наданих земельних наділах і мінімізувала рівень втручання громади до цієї сфери. Закріплення за колоністами права на купівлю додаткових земельних наділів у російського дворянства та селянства у подальшому було використано німецькими поселенцями для розширення території своїх колоній та забезпечення малоземельних членів родини. Німецькі колоністи як активні учасники на ринку землі у південноукраїнських губерніях до кінця ХХ ст. зосередили у своїх руках значні земельні ресурси, що у декілька разів перевищували за об'ємом надані державою наділи.

7. Починаючи із середини 60-х рр. ХІХ ст., поширені норми загальноімперського права частково обмежили економічні права і свободи колоністів: втрата пільг щодо виплати земельних податків, закріплення можливості розподілу землі між усіма членами родини тощо. Водночас, ряд норм, вироблених у цей період, мали прогресивний характер. Так, прагнучі подолати економічний та конфесійний ізоляціонізм колоній, держава дозволяє колоністам вільний продаж своїх наділів стороннім особам. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. було позначено позбавленням колоністів права вільно володіти земельними ресурсами.

8. Прийняття в 1915–1916 рр. т.зв. «ліквідаційних законів» позбавляло німецьких колоністів права землеволодіння та землекористування потомків, а розроблена і впроваджена система відчуження їх нерухомого майна не містила гарантій захисту їх прав і свобод. Особливу роль у цьому процесові відіграв Селянський поземельний банк, повноваження якого було розширено державою саме з метою реалізації норм «ліквідаційного законодавства». У результаті проведення ліквідаційної кампанії на території Півдня України відбувся перерозподіл земельних ресурсів, а значна частина німецького населення була змушена вдатися до міграції у віддалені регіони Російської імперії або виїжджати за кордон. Це негативним чином позначилося на стані сільського господарства регіону, і царському урядові довелося піти на часткові поступки колоністам, призупинивши процедуру відчуження майна.

9. Однією з головних пілґ, наданих представникам німецьких колоністів, було звільнення їх самих та їх потомків від проходження військової служби. У процесі реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. відбулася ліквідація привілейованого правового статусу німецьких колоністів, що викликала доволі серйозний протест серед колоністів, насамперед менонітів, у результаті чого їм було надано право проходити альтернативну службу у «лісових» та «пожежних» командах, а також право об'єднуватися в особливі групи для проведення своїх релігійних зборів та обрядів. Інші релігійні групи німецьких колоністів, зокрема католики, подібних пілґ не отримали і змушені були відбувати обов'язкову повинність. Правовий статус німецьких військовослужбовців наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. погіршився: заборонилася служба у мононаціональних та моноконфесійних підрозділах, німці-військослужбовці переводилися у тилові підрозділи, позбавлялися права на носіння зброї тощо. Водночас розширюється сфера застосування альтернативної невійськової служби, а саме служба у госпіталі.

10. У сфері організації управління новоствореними колоніями царський уряд пішов шляхом надання переселенцям широкої внутрішньої автономії, що передбачало право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громади, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку. Німецькі колонії, що виникли у Південній Україні, зберігали значну внутрішню самостійність. Колоністам надавалася можливість самостійно розробляти і подавати на затвердження бажану для них модель системи самоврядування, визначивши структуру органів самоуправління, порядок їх формування, основні повноваження тощо. Запроваджена система самоврядування виявилася достатньо ефективною, щоб забезпечити стабільний та успішний розвиток колоній. Її основними рисами були: широка внутрішня автономія у вирішенні питань культурного та господарського значення, виборність посадових осіб органів самоврядування, закріплення за ними широких повноважень, що дозволяли ефективно облаштовувати життя у поселенні: дбати про його благоустрій, розвиток галузей сільського господарства, піклуватися про соціальне забезпечення. Наділення представників сільської адміністрації судово-поліційними повноваженнями дозволяло швидко та ефективно реагувати на правопорушення, які вчинялися колоністами. Особливою рисою колоністського самоврядування, насамперед у менонітських громадах, стало формування дуалістичної системи управління, яке складалося із світських та церковних органів. Російський уряд, у цілому, визнавав право колоністів на існування подібної традиційної моделі самоврядування, втручаючись лише у разі, якщо діяльність релігійних лідерів несла загрозу державним інтересам.

11. Характеризуючи політику російського уряду у сфері забезпечення та гарантування прав колоністів на самоврядування, необхідно зазначити, що держава зуміла забезпечити належну юридичну та економічну базу для розвитку громад німців-переселенців. Водночас, і це у цілому було характерним для політики російського уряду в XIX – на початку XX ст., влада не прагнула створення у громадах незалежної системи самоврядування, тому чимало норм російського законодавства закріплювали різноманітні форми контролю за діяльністю органів самоуправління колоній.

12. Встановлено потребу у державній підтримці представників національних меншин, що проживають на території України, а саме: у забезпеченні режиму найбільшого сприяння культурно-просвітницьким заходам, спрямованим на збереження самоідентичності представників національних меншин шляхом їх державного кредитування, спрощення та прискорення процедури реєстрації відповідних громадських об'єднань тощо; у налагодженні активного діалогу між громадськими організаціями та діями, що представляють інтереси національних меншин, з одного боку, та центральними і регіональними органами влади, з іншого.

13. З метою забезпечення освітніх та релігійних прав і свобод представників національних меншин, а також з урахуванням загальнодержавних інтересів, слід викласти у новій редакції статтю 7 Закону України «Про освіту», а саме: «Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Особам, які належать до національних меншин України, забезпечується право на вивчення рідної мови та навчання рідною мовою у комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів та національних меншин України, надається право на здобуття повної середньої та вищої освіти у приватних закладах загальної середньої освіти та вищої освіти на мові відповідних корінних народів та національних меншин. Викладання державної мови представникам національних меншин є обов'язковою умовою освітнього процесу».

14. Доповнити Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» статтю «Освіта та релігійні організації» такого змісту: «Навчально-виховний процес у державних і комунальних навчальних закладах має позаконфесійний характер і базується на засадах світоглядного плюралізму. Педагогічні, науково-педагогічні працівники навчальних закладів під час навчального процесу зобов'язані з повагою ставитися до всіх конфесій та релігійних організацій, незалежно від

власних уподобань. Викладання у державних та комунальних навчальних закладах дисциплін про релігію може здійснюватися виключно факультативно і лише на засадах добровільного відвідування цих занять».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових періодичних виданнях:

1. Каненберг-Сандул О.К Система органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. праць. 2014. Вип. 52. С. 440–449.

2. Каненберг-Сандул О.К Правовое положение немецких колонистов лютеранского и католического вероисповедания: сравнительный анализ. *Актуальні питання публічного та приватного права*: зб. наук. праць. № 2(07). 2014. С. 16–22.

3. Каненберг-Сандул О.К Устав о колониях иностранцев в Российской империи 1857 года: историко-правовой анализ. *Научный вестник Международного гуманитарного университета*. Серия «Юриспруденция». № 9-2. 2014. С. 20–23.

4. Каненберг-Сандул О.К Историография исследований о правовом положении немецких колонистов на Юге Украины. *Митна справа*. № 5/2. 2014. С. 82–89.

5. Каненберг-Сандул О.К Еволюція політики російського уряду стосовно німецьких колоністів у XVIII – XIX ст.ст.: етапи, зміст, правове оформлення. *Держава і право*: зб. наук. праць. Вип. 75. С. 47–60.

6. Каненберг-Сандул О.К Правовое положение немецких колонистов согласно «ликвидационных» законов Российской империи 1915-1917 гг. *Митна справа* № 3 ч. 2. 2015. С. 193–198.

Стаття у зарубіжному періодичному науковому виданні:

1. Каненберг-Сандул О.К Меннонитская колонизация Юга Украины: историко-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA*. № 1/3. 2015. С. 22–25.

Публікації апробаційного характеру:

1. Каненберг О.К. Общие положения политики Российской империи относительно немецкой колонизации на Юге Украины (1803-1917 гг.). *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Фенікс, 2012. С. 234–236.

2. Каненберг-Сандул О.К. Политико-правовое регулирование процесса немецкой колонизации Юга России. *Правове життя сучасної України*:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Фенікс, 2013. С. 204–205.

3.Каненберг-Сандул О.К Правовой статус немецких колонистов в 60-70 гг. XIX в. в Российской империи. *Духовні засади сучасного правогенезу*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 29–30 листоп. 2013 р.) / відп. ред. С.В. Ківалов. Миколаїв: Іліон, 2013. С.108–110.

4.Каненберг-Сандул О.К Историко-правовые основы создания и развития немецких колоний на Юге Украины в конце XVIII – начале XIX в. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 04–05 квіт. 2014 р.). ГО «Правовий світ». Дніпропетровськ, 2014. С. 6 –9.

5.Каненберг-Сандул О.К Становление и развитие системы органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в XIX в. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.). У 2 т. Т. 2 / відп. ред. Дрьомін В.М. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 143–145.

6.Каненберг-Сандул О.К. Регулирование брачно-семейных отношений немецких колонистов католического и лютеранского вероисповедания. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15–16 серп. 2014 р.). ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2014. С. 17–21.

7.Каненберг-Сандул О.К. Особенности правового положения немецких колонистов как представителей меннонитской конфессии. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20–21 лют. 2015 р.). ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. С. 13–17.

8.Каненберг-Сандул О.К. Релігійні права та свободи німецьких колоністів у Маніфесті 1763 року. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Гельветика, 2017. С. 194–196.

9.Каненберг-Сандул О.К. Право власності на землю німецьких колоністів наприкінці XVIII – другій половині XIX ст. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 жовт. 2017 р.). Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 14–16.

10.Каненберг-Сандул О.К. Освітня та релігійна самобутність німецьких колоністів Півдня України у XIX – початку XX ст. *Одеські юридичні читання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Гельветика, 2017. С. 20–22.

АНОТАЦІЯ

Канєнберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

У дисертації здійснено історико-правовий аналіз правового становища німецьких колоністів на південноукраїнських землях у XVIII – на початку XX ст.

Розкрито зміст та обсяг соціокультурних прав і свобод, які надавалися російською державою німецьким колоністам при переселенні. Охарактеризовано особливості реалізації німецькими колоністами права на вільне віросповідання, заходи держави у сфері закріплення та охорони релігійних прав і свобод, еволюцію державної політики у релігійному питанні. Визначено особливості реалізації німецькими колоністами мовних прав та права на освіту, охарактеризовано зміни у змістові системи освіти німецьких колоній під впливом політики русифікації.

Проаналізовано інститут права власності на землю колоністів. Визначено порядок набуття та припинення права власності на землю, охарактеризовано зміст та обсяг прав німецьких колоністів, специфічні форми землеволодіння та землекористування. Висвітлено причини та процес розробки «ліквідаційного» законодавства, проаналізовано практику реалізації норм «ліквідаційного» законодавства на південноукраїнських землях, визначено його вплив на правовий статус німецьких колоністів.

Охарактеризовано особливості виконання німецькими колоністами Півдня України військового обов'язку та проходження ними альтернативної (невійськової) служби. Проаналізовано еволюцію державної політики у питанні звільнення колоністів від несення військової служби на підставі релігійних переконань.

Досліджено систему органів державного управління та органів місцевого самоврядування німецьких колоній Півдня України. Охарактеризовано основні зміни, що відбувалися в системі управління німецькими колоніями у дореволюційний період, встановлено особливі риси самоврядування німецьких колоній, визначено основні повноваження органів державної влади та органів самоврядування і досліджено практику їх реалізації.

За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавства про національні меншини на сучасному етапі державного розвитку.

Ключові слова: національна меншина, національна громада, правове становище німецьких колоністів, права та привілеї німецьких колоністів, релігійна політика, меноніти, німецьке питання в Російській імперії, ліквідаційне законодавство.

АННОТАЦІЯ

Каненберг-Сандул О.К. Правовое положение немецких колонистов на Юге Украины (конец XVIII ст. – 1917 г.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук (доктора философии) по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» (081 – право). – Национальный университет «Одесская юридическая академия», Одесса, 2018.

Диссертация является научным историко-правовым исследованием правового положения немецких колонистов на Юге Украины с конца XVIII ст. – до 1917 г. Данное исследование содержит полный объем политических, социальных, культурных прав и свобод, которыми были наделены немецкие колонисты при поселении на территории Юга Украины. Охарактеризованы особенности реализации немецкими колонистами права на свободу вероисповедания, определена государственная законодательная политика в сфере закрепления и охраны религиозных прав и свобод немецких колонистов, а также эволюции государственной политики относительно религиозного вопроса. Отмечены особенности реализации права на использование родного языка во всех сферах жизнедеятельности немецких колонистов. Проанализированы права немецких колонистов на образование, определены изменения в системе образования для немецких колонистов в результате политики русификации.

Важной составляющей правового статуса немецких колонистов был предоставленный им комплекс прав и свобод, которые позволяли обеспечить сохранение национально-культурной и конфессиональной самобытности поселенцев. В первую очередь речь идет о праве: на исповедование собственной религии, на соблюдение религиозных канонов и национальных обычаев, на использование родного языка в разных сферах жизни (образовании, искусстве, литературе). На первых этапах колонизации царское правительство проводило политику культурно-конфессиональной толерантности, создавая нормативно-правовые акты, результатом реализации которых становится появление в Южной Украине большого количества культовых учреждений – католических и евангелистских церквей, развитие системы школьного и

профессионально-технического образования, а также появление печатных изданий на немецком языке. К привилегиям немецких колонистов в экономической сфере следует отнести: право на увеличенный, в сравнении с другими социальными группами, размер земельного надела, который предоставлялся государством; право на покупку дополнительных земельных наделов у русского дворянства и крестьянства; право на занятие предпринимательской деятельностью.

Исследован институт права собственности на землю для немецких колонистов. Определен порядок получения земель, пользования и их наследования. Выделены для немецких колонистов специфические формы землевладения и землепользования. Отображены причины, процесс разработки и практика применения «ликвидационных законов», их влияние на правовое положение немецких колонистов.

Исследованы особенности несения воинской службы немецкими колонистами и прохождение ими альтернативной (невоинской) службы по религиозным убеждениям. Охарактеризована и систематизирована система органов государственного управления и органов местного самоуправления немецких колоний Юга Украины. Определены основные полномочия органов государственной власти, особенности и практика их реализации.

Проанализированы причины принятия и содержание «ликвидационных законов», принятых в 1915-1916 гг. и их влияние на южноукраинские земли. Дополнительного обоснования получил тезис об искусственном характере антинемецкой кампании. Сделан вывод, о том что в результате ликвидационной кампании на юге Украины были перераспределены все земельные ресурсы немецких колонистов, усилилась миграция из региона немецкого населения. Осуществлен анализ организации управления вновь созданными колониями. Сделан вывод, что царское правительство пошло по пути предоставления переселенцам широкой внутренней автономии, которая предусматривала право колонистов самостоятельно решать вопрос организации внутренней жизни общества, их социально-экономического, культурного и религиозного развития.

По результатам исследования сформулированы предложения относительно усовершенствования законодательства о национальных меньшинствах на современном этапе развития государства.

Ключевые слова: национальные меньшинства, национальная громада, правовое положение немецких колонистов, права и привилегии немецких колонистов, религиозная политика, меннониты, немецкий вопрос в Российской империи, ликвидационное законодательство.

SAMMARY

Kanenberg-Sandul O. K. Legal status of the German settlers in the south of Ukraine (in the end XVIII cent. – 1917th y.). – Manuscript.

Thesis gaining a scientific degree of a candidate of jurisprudence in special 12.00.01 «Theory and History of State and Law; the History of Political and Legal Studies» (081 – Law). – National University «Odessa Academy of Law», Odessa, 2018.

This is a scientific research of historical and legal analysis of the legal status German settlers in the southern Ukrainian lands in the XVIII – early XX century.

The analysis and characterization of key rights and freedoms, which in their content formed the basis of the privileged legal status of the settlers, was carried out. First of all, we are talking about economic, cultural, spiritual and political rights and freedoms, which were secured and guaranteed by the tsarist government. A study of the experience in the implementation of the rights of the German settlers in the Southern Ukraine and analyzes evolution the state policy in the matter of regulating the legal status of German colonists.

The research analyzes the system of state guarantees economic, cultural, spiritual and political rights and freedoms, which ensured preservation of the national-cultural and confessional identity of the settlers. The particular attention is drawn to the issues of legal regulation of military service by the settlers, since for some of them it was essential in making a decision on the move. In the course of the study, the problem of the performance by the German settlers of the military duty during the First World War was considered.

Taking into account the historical experience of the legal status of the German settlers, a number of proposals have been made in the field of implementation of the state policy on the national issue and implementation of the corresponding changes in the Ukrainian legislation that should ensure balanced rights and duties of the national minorities.

Keywords: the national minority, the national community, the legal status of the German settlers, the rights and privileges of the German settlers, religious politics, the Mennonites, the German issue in Russia, the liquidation legislation.

Підписано до друку 02.04.2018.
Формат 60x90/16. Ум.-друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ПП «Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.2002 р.
65009, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591.